

ТРАДИЦІЙНИЙ КОБЗАРСЬКИЙ СВІТОГЛЯД У СВІТЛІ ФІЛОСОФСЬКОЇ СИСТЕМИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті аналізується кореляція світоглядної системи традиційних співців Слобідської України з філософією Г.С. Сковороди в таких аспектах, як стосунки із суспільством, мандрівний спосіб існування, ставлення до праці як до покликання, соціокультурні функції. Зроблено висновки про суголосність ментальності кобзарів та Г.С. Сковороди.

Ключові слова: кобзарство, Г.С. Сковорода, ментальність, світоглядна система.

В статье анализируется корреляция системы мировоззрения традиционных певцов Слободской Украины с философией Г.С. Сковороды в таких аспектах, как взаимоотношение с обществом, скитальческий образ жизни, отношение к работе как к призванию, социокультурные функции. Сделано выводы об созвучности ментальности кобзарей и Г.С. Сковороды.

Ключевые слова: кобзарство, Г.С. Сковорода, ментальность, система мировоззрения.

The correlation between the system of world outlook of traditional singers of Slobodian Ukraine with the philosophy of H.S. Skovoroda is analyzed in the article in such areas as: relationships with society, wandering existence, the attitude to work as to vocation, social and cultural functions. Conclusions about consonance of kobzars and H.S. Skovoroda mentality were made.

Key words: kobzardom, H.S. Skovoroda, the world outlook, mentality

Кобзарство – характерна ознака та особливість культури Слобожанщини. Загальновідомо, що після зруйнування Запорізької Січі, січові кобзарі мігрували на слобідські землі і передали своє мистецтво до рук «просячої братії» – жебрацьким цехам. Саме тоді формується парацерковне співоцтво, відоме в повсякденній свідомості в образі співця-жебрака. Не менш питомим маркером культури Слобожанщини є постать та філософія Г.С. Сковороди. Цікаво, що в роботах етнографів, присвячених історії кобзарства, знаходимо згадки кобзарів про Сковороду. Є. Крист у статті «Кобзари и лирники Харьковской губернии» за 1902 рік під час спілкування з кобзарями Гнатом Гончаренком та Остапом Бутенком з'ясовує, що кобзарі знають ім'я Сковороди. Перший знав про Сковороду таке: «Он был богослов. Звали его Григорий. У Пан-Ивановке похоронен, в имени Ковалинскаго» [12, с.2]. Бутенко пригадав: «сказывают люди, что это был философ; он отдалился от жизни, ходил пешком, босой, в сермяге. Похоронен он в Пан-Ивановке, за Ольшанами» [12, с.2]. Той же Крист відзначає, що кобзарі знали «сковородинську» псалму «Всякому городу нрав і права» (вона також зафіксована фонографічно у виконанні кобзаря Степана Пасюги), тільки основні 32 рядки твору розширені до 82, але при цьому «прибавленное бандуристами нисколько не дисгармонизирует с основным содержанием», що говорить не лише про осмислення кобзарями псалми, але й про певну відповідність сковородинського етосу співоцькому. У репертуарі кобзарів, за даними Георгія Ткаченка, також збереглася 18-та пісня з циклу «Сад божественних пісень» «Ой ти пташко жовтобоко».

Але чому після того, як пройшло сто років по смерті Сковороди, в кобзарів жила пам'ять про філософа? Очевидно, що існує не лише вплив філософської та поетичної творчості Сковороди на співців, але й певна подібність духовного світу та ментальна суголосність між ними і Сковородою.

Питання взаємозв'язку феномену кобзарства та основ філософії Г.С. Сковороди побіжно торкалися такі дослідники, як К. Черемський [19], В. Кушпет [13], М. Гримич [4]. Втім, ця проблема висвітлювалася пунктирно і потребує більш детального аналізу, бо зв'язок сквородинської філософії та філософських аспектів співоцького світогляду, як складових української духовності, – очевидний.

Стосунки із соціумом

Аналіз емпіричного матеріалу, присвяченого кобзарсько-лірницькій традиції Слобідської України, дозволяє визначити співоцьку субкультуру як *маргінальну*.

Український співець – виключно незряча людина (фізична передумова маргінальності), що живе *іншим* суспільним життям та має *інший*, низький соціальний статус (соціальний рівень маргінальності). Кобзарський цех був невідомою, утаємниченою складовою традиційного суспільства, прихованою від стороннього ока, але дуже добре організованим інститутом. Цеховий устрій співоцьких корпорацій ретельно досліджено в працях К. Черемського, В. Кушпета, О. Дубас та інших науковців. Але інститут співоцтва є також запорукою збереження та трансляції співоцької культури, умовою формування *інституалізованого* співоцького світогляду. Кобзарський цех як герметична структура знаходився осторонь соціальної структури українського суспільства, мав власні закони існування, судну раду, звичаєво-ритуальну обрядовість. За спостереженнями етномузикознавця В. Харкова, «старці не входять у ближчі стосунки з селянами, а більше спілкуються зі своїм сліпечьким товариством» [8, с.38]. На думку К. Грушевської, «незряче старцтво належало до дуже небагатьох у нас угруповань, які, розвинувши своє внутрішнє життя, виразно відмежовані від решти суспільності» [6, с.130]. Та, на відміну від розповсюдженого розуміння маргінальності як відхилення від норми, від центру прийнятої ціннісної системи координат, маргінальність традиційних співців не продукувала якісь альтернативні норми поведінки, а, навпаки, концентрувала традиційні моральні цінності українців. Маргінальність співців полягає переважно в *іншому*, граничному соціальному бутті і не стільки відмежовує їх від суспільства, скільки є своєрідним способом комунікації із суспільством, адже співець виконує важливі соціальні функції. В такому разі для нашого дослідження прийнятне розуміння маргінальності, що було запропоновано представниками французького структуралізму Р. Бартом, Ж. Дерідою, М. Фуко. Концепт децентрації Ж. Деріди знищує саму ідею норми та відхилення, відстоюючи ідею «розрізнювання», «інакшості», визнаючи *маргінального* як *Іншого*, а не лише як того, хто відхиляється від норми. Для повнішого розуміння місця співця в суспільстві звернемося до поняття «лімінальності» В. Тернера, яке означає перехідність, пороговість, і є маркером співоцької субкультури. Особливе сприйняття співців у народі, іменування їх «Божими людьми» пояснює безумовну авторитетність та істинність кобзарського слова, дозволяє співцям, за висловом К. Грушевської, мати «*обсерваторський*» погляд на світ [16, с.ССІІІ], позицію спостерігача, який може поглянути на «мирське» життя з іншої «системи координат», що, безперечно, зумовлює співоцькі суспільні функції. Співець перебуває на маргінесах соціального життя і таким чином є «*свідком*» буття традиційного суспільства. Таке обсерваторське, дещо дистанційне, положення нагадує і стосунки Г. Сковороди із суспільством. Згадаймо хоча б одне «Мір ловил мене, но не поймал». Але цю маргінальність треба прочитувати як форму комунікації: скільки нового і корисного дають погляди Сковороди суспільству, що його оточує.

Ще одна спільна риса: співці, як і Сковорода, проводять духовну «роботу». Саме така позиція, позиція особи, що не задіяна в трудовій діяльності і прагматично незацікавлена, надає як співцям, так і Сковороді абсолютний авторитет у традиційному суспільстві. «Старець – особа, відречена від життєвого прагматизму, усунена від процесу виробництва і отримання матеріальних благ ... Жебрак не лише не може забагатіти, але він ще й, за негласними законами старцювання, не має права спокушатися на багатство» [3, с.14]. Тут бачимо навіть подібність слова «старець», яким часто іменували співців із поняттям

«старчик», яке використовує стосовно себе і Сковорода. Тільки, якщо система співоцтва «нав'язувала» співцеві інституалізований світогляд, то у Сковороди це відбувається глибоко індивідуально, свідомо, в результаті рефлексії.

Мандрівництво

Питомий для Бароко концепт «мандрування» – екзистенційна характеристика, притаманна також співоцькому буттю. Визначний дослідник історії української барокової літератури Л. Ушкалов зазначає: «Прийшовши на землю, Син Божий залишається щирим «мандрівником», а «весь живот Христа, Спасителя нашого, на сем свѣтѣ всегдашнее путь шествіе, уставничое было пелgrimство...» [17, с.76]. Загальновідомий у слов'янських народів поетичний образ Спасителя, що ходить землею у вигляді мандрівника і випробує душі християн, звертаючись до них з проханнями про допомогу [1, с.XIV–XXVI]. «Засадничі екзистенціалії, що про них повсякчасно править вітчизняна барокова література, як-от «народження», «смерть», «любов», «страх», «надія», «свобода», «гріх», «відчай», «покута» тощо – є присутньо причетними до етосу «дороги» («шляху»)...)» [17, с.75]. Тому світ українського бароко складається з мандрованих дяків, дяків-пиворізів (колишніх спудеїв), мандрованих філософів, дидаскалів, близьких до образу кобзаря та лірника. Мандрівний спосіб життя, що був притаманним і кобзарям, і Сковороді, спонукав до формування певного світогляду, до орієнтації на «нетлінні» духовні цінності. Людина, що веде мандрівний спосіб життя, не лише отримує більше знань від навколишнього світу, не тільки стикається з різного роду подіями і навчається бути готовою до несподіванок, і, врешті-решт, стає мудрішою, але й основним своїм багатством вважає здобуті знання, вміння, навички, тобто цінності духовної культури.

Цікаво, що ідеал Бароко – «аскет-філософ, якому зрозуміла антична любов до всього живого і земного, але його душу переповнює водночас жага небесного, вічного, неминущого» [10, с.76]. О. Титар, аналізуючи роль Г. Сковороди у філософській думці бароко, наголошує: «Демократизуючи і універсалізуючи християнську істину, Г. Сковорода говорить про народне християнство, що поєднує власне християнську і народно-міфологічну ментальність» [15, с.11]. Традиційні співці, власне, і є адептами народного православ'я, і сквородинівська концепція О. Титара близька до нашого розуміння образу слобідського кобзаря чи лірника.

«Сродна праця» або покликання

Отже, лімінальність та маргінальність є маркерами співоцької субкультури. Співець – маргінальний член суспільства, до якого в повній мірі можна застосувати поняття сакрального: співців, безумовно, поважали в суспільстві, називали «Божими людьми», але й ставилися з обережністю, з острахом. Ставлення до співця як до сакральної особи мотивувало та санкціонувало виконання кобзарями, лірникам та стихівничими специфічних соціокультурних функцій.

Профанний бік співоцького життя полягав в буденних клопотах, а також в кон'юнктурному аспекті кобзарства як професії, бо кобзарювання «межи люди» було для співців чи не єдиним способом заробітку. Цим пояснюється і негативне ставлення кобзарів до зрячих бандуристів, заборона навчання зрячих гри на бандурі. «Мені казав учений панотець, щоби видющого не вчив грати і співати, бо за ними або через них не буде сліпцям життя», – казав кобзар П. Древиченко [7, с.13]. Але традиція співоцтва за своєю сутністю є сакральною, то ж сконцентруємо увагу на сакральному аспекті співоцького світогляду. Сакральне пізнається в опозиції до мирського, профанного, але, застосовування поняття сакрального до явища співоцтва має певні особливості. Якщо в інших соціальних групах та субкультурах традиційного суспільства, наприклад, ремісників чи простих селян-землеробів, можна більш-менш розмежувати сакральну та профанну сторони їхнього буття, то для співців це завдання є складним. Так, наприклад, процес будовання хати сповнений обрядами

і ритуальними текстами; гончар має свої магічні засоби для виготовлення посуду; функція виготовлення глиняних виробів несе сакральний зміст, якщо уявити процес ліплення речі як «ліплення» світу. Але сакральне для будівельника чи гончара виконує «інструментальну» функцію, сакральне і профанне залишається у виразній опозиції (профаним є переважна частина його праці, продаж виробів, побутове життя). Для співця, як «виробника» духовного продукту, визначення «вододілу» сакрального та профанного стає проблематичним. Все буття співця: побутові умови життя, цехові збори, мандрювання та кобзарювання ніби просякнута сакральністю. Сакральне стає нормою життя співців, тією структурою, що завжди присутня в їхньому бутті. Отримана нова екзистенція (з часу прийняття до цеху) переносить буття співців в іншу систему координат. Тепер профанне складає незначну частину співоцького життя, є таким його модусом, що виявляє себе вкрай рідко. Тому особливо доречні слова М.Еліаде, що «священне та мирське – два *образи буття* в світі» [20, с.20]. Кобзарі та лірники – особи, життя котрих проходить переважно в сакральному образі буття після цехового посвячення і «успосіблення» до співоцької діяльності. Це, безперечно, вказує на сакральність образу співця, говорить про позапросторовість і позачасовість його буття. «Спів і складання нового епосу виводить особу за межі фізичного буття і мінливих суспільно-політичних обставин. Співець-творець епосу стає ніби володарем часу й виводить поза межі площинних координат рід і громаду, до яких належить», – зауважує К. Черемський [18, с.30].

Таким чином, аналізуючи світогляд традиційних співців Слобідської України в опозиції «сакральне» – «профанне», можна вважати про те, що співець після ініціації отримує нову екзистенцію, яка формує в його свідомості стійку структуру сакрального, що постійно присутня в подальшій діяльності співця і проявляється в усіх вимірах співоцького буття.

Особлива форма такого соціального образу буття співців вдало пояснюється через концепцію «сродної праці» Г.С. Сковороди. Співоцька діяльність – нагадує покликання, про яке говорить Сковорода. Співоцька діяльність – більше, ніж ремесло: власне, таке розуміння праці і намагається донести філософ до суспільства.

Соціокультурні функції співців

Праксеологічна складова світоглядної системи співців Слобідської України виражена в соціокультурних практиках або тих соціокультурних функціях, які виконували кобзарі та лірники в українському традиційному суспільстві. Соціокультурні практики представляють ту складову явища традиційного співоцтва, яка була звернена до соціуму. Кобзарювання, виконання співоцького репертуару – ті вияви співоцького світогляду, які тривалий час були предметом досліджень науковців упродовж ХІХ століття. Соціокультурні практики є своєрідною вершиною піраміди, в основі якої лежать складові феномену українського традиційного співоцтва: корпоративна організація, специфічне соціальне положення, особливості співоцьких когніцій, пов'язаних із незрячістю.

Серед основних соціокультурних практик, виконуваних співцями, слід назвати функції:

- 1). Медіативну або посередництва.
- 2). Формування та збереження етнічної ідентичності.
- 3). Духовно-трансляторську.

Для порівняння співоцького світогляду із філософією Сковороди найбільшу цікавість представляють 1-а та 3-я соціокультурні практики.

Співці, як уже зазначалося, займали маргінальну позицію в соціумі, до них в повній мірі можна застосувати поняття сакрального: їх і поважали, і ставилися до них з обережністю, з острахом. Особливе сприйняття співців в народі, іменування їх «Божими людьми» пояснює безумовну авторитетність та істинність кобзарського слова, дозволяє співцям, за висловом К. Грушевської, мати «*обсерваторський*» погляд на світ, позицію спостерігача, який може поглянути на «мирське» життя з іншої системи координат.

Також очевидним є виконання парацерковних або паралітургійних функцій кобзарів та лірників. Дослідниця кобзарства О. Богданова зазначає: «Традиційне співоцьке виконання псалмів, кантів, молитов та інших духовних творів для людей біля культових споруд, на базарах, вулицях нагадувало класичні варіанти паралітургії, позацерковного християнського проповідництва» [2, с.4]. «Як Божа людина і свого роду «служитель» церкви, жебракуючий співець є, до певної міри, передавачем в інтонаційному плані «високої» церковної співацької практики у сферу усної традиції», – зауважує болгарська дослідниця епічного співоцтва Східної Європи К. Михайлова [14, с.70]. Але стосунки між офіційною церквою і співоцькими корпораціями були часто неоднозначними. «Відома їхня протидія офіційному богословію, відданість народній етиці і моралі, завдяки чому вони здобули собі славу «Божих старців» серед народу, повагу серед інтелігенції, за що й зазнали утисків з боку офіційних влад» [5, с.66–67]. Відбувалися і конфлікти між співцями і священиками. Найбільшою претензією співців до священництва було «прагматичне ставлення до Божої справи», тоді, як співці – позначені Богом люди – були призначені для проповідування Божого слова, хоч і поза церквою. Наприклад, кобзар Петро Древченко дозволив собі використання слів «чортів кудлай» на адресу священика, що «запросив» велику суму грошей для відспівування померлого цехмайстра» [9, с.40]. «Чим страшніший злодюг, за яким сила, то поступає в попи» [9, с.39а], «значить у попів велика ненависть до кобзарів» [9, с.30], – робив висновки П. Древченко, коли за наказом ігумена катеринославського монастиря його було побито. «А більше всього упаси Боже наші промежки, Сподарь і Вустинські книги од пана неука, *святої церкви і царя Яриги*», – згадували кобзарі [9, с.24]. Парадоксально, співці звертаються до Бога, щоб він уберіг відкриття святою церквою вустинських «тайниць»! «Федір Вовк як вмирав, то просив старіших панотців, щоб його без попа сховали, а вмісто півчих сами співали» [9, с.44]. Такі вислови красномовно свідчать про виразну *опозицію співців і інституту церкви*. У той же час, «не заперечуючи офіційного богослов'я, «Вустинські статuti» пропонували позацерковний рівень спілкування з Богом», – зауважує К. Черемський [19, с.114]. Подібне ставлення до зовнішнього обрядового боку православ'я спостерігаємо і у Г.С. Сковороди. Відомий його вираз: «Разве вы хотите, чтобы и я умножил число фарисеев? Ешьте жирно, пейте сладко, одевайтесь мягко и монашествуйте!» [11].

Отже, і Сковорода, і кобзарі та лірники виконували подібні соціокультурні функції. Йдеться про паралітургійні функції співців. Співці не священики, але реалізовували церковні задачі поза церквою. Думи несуть як християнський етос, так і етос родинної моралі, адже співоцький світогляд краще розглядати в контексті народного православ'я. Так само і Сковорода, спілкуючись з людьми, займався духовним вихованням, уникаючи моралізаторством, але не був ні ченцем, ні священиком, тим не менш користувався високим авторитетом (властиво, як і співці, яких в народі називали «панотцями»).

У результаті проведеного дослідження можна сказати, що світоглядна система традиційного кобзарства в світлі філософії Г.С. Сковороди прочитується по-новому і стає більш зрозумілою, вписується в контекст координат культурного простору пізньобарокової України.

Важливими характеристиками кобзарського світогляду, що корелюють із філософією Г.С. Сковороди є:

- 1). Перебування в духовному вимірі.
- 2). Маргінальне, обсерваторське, дещо дистанційне положення як співців, так і Г.С. Сковороди щодо суспільства.
- 3). Мандрівництво, як екзистенційна характеристика.
- 4). Розуміння співцями свого ремесла як покликання, що нагадує сквородинський концепт «сродної праці».
- 5). Подібні парацерковні соціокультурні функції та певне протистояння формальному боку християнства.

Ця стаття – лише штрихи до завдань у пошукові глибинних зв'язків між такими питомими феноменами української культури як кобзарство та творчість Г.С. Сквороди. Помічена «сродність» досліджуваних феноменів свідчить не лише про важливість застосування інтегрального підходу до дослідження різних виявів української ментальності, а і про його перспективність.

Список використаних джерел

1. Афанасьев А. Народные русские легенды / А. Афанасьев. – Лондон : [Б. и.], 1859. – XXXII, 203 с.
2. Богданова О. В. Лірницька традиція в контексті духовної культури України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / О. В. Богданова. – К., 2002. – 20 с.
3. Гримич М. Виконавці українських народних дум / М. Гримич // Родовід : наук. зап. до історії культури України. – 1992. – № 3. – С. 14–21.
4. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. Когнітивна антропологія / М. Гримич. – К. : [Б. в.], 2000. – 379 с.
5. Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі / С. Грица // Родовід : наук. зап. до історії культури України. – 1995. – № 11. – С. 68–81.
6. Грушевська К. До соціології старцівства / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні : наук. щорічник. – К., 1926. – Вип. 3. – С. 125–131.
7. ІМФЕ. – Ф. 11–4. – Од. зб. 941.
8. ІМФЕ. – Ф. 6–4. – Од. зб. 183. – Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
9. ІМФЕ. – Ф. 8–4. – Од. зб. 338.
10. Історія української культури: у 5 т. / [голов. редкол. Б. Є. Патон]. – К. : Наукова думка, 2001–
Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / [ред. В. А. Смолій]. – 2003. – 1247 с.
11. Ковалинский М. И. Жизнь Григория Сквороды, написанная в 1794 году в прежнем вкусе / М. И. Ковалинский. – http://krotov.info/libr_min/18_s/ko/voroda_01.htm.
12. Крист Е. Кобзари и лирники Харьковской губернии. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда / Е. Крист // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Х.: Печатное дело, 1902. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 121–133.
13. Кушпет В. Старцівство: мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.) / В. Кушпет. – К. : Темпора, 2007. – 496 с. : іл. – Бібліогр.: с. 485–493.
14. Михайлова К. Про сакральність жebraка і жebraка-співця у фольклорній культурі слов'ян / К. Михайлова // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 2. – С. 65–72.
15. Титар О. В. Бароко і народний стиль у формуванні слобожанської ментальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / О. В. Титар. – К., 2002. – 16 с.
16. Українські народні думи: в 2 т. / [під ред. К. Грушевської]. – Харків : ДВУ, 1927. – Т.1: Тексти №№ 1–13 / [ред., вступ ст. К. Грушевської]. – 365 с.
17. Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть / Л. Ушкалов. – Х. : Акта, 1999. – 216 с.
18. Черемський К. П. Шлях звичаю / К. П. Черемський. – Х. : Глас, 2002. – 444 с.
19. Черемський К. Традиційне співоцтво. Українські співці-музиканти в контексті світової культури: наук. вид. / К. Черемський. – Х. : Атос, 2008. – 248 с.: іл. – Бібліогр.: с. 224–237.
20. Элиаде М. Священное и мирское / М. Элиаде; [пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.

Стаття надійшла до редакції 22 лютого 2011 року